

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 116 1995

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark

Stockholm: Anders Cullhed, Ulf Boëthius, Ingemar Algulin

Umeå: Anders Pettersson

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* skall lämnas dels på diskett (företädesvis i ordbehandlingsprogrammen Word för Windows, Word för DOS eller Word Perfect), dels i form av utskrift på papper.

Bidrag insänds till: Svenska Litteratursällskapet, Litt.vet. inst., Slottet, ing. A0, 752 37 UPPSALA.

Bidrag lämnade senare än 30 juni 1996 kan ej publiceras i *Samlaren* 117 1996.

ISBN 91-87666-10-3

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1996

Kvinnor på den offentliga scenen – Ellen Key och Marika Stiernstedt

Av ULF WITTROCK

Mia Leche-Löfgrens 1930 på Natur och Kulturs förlag utgivna bok *Ellen Key. Hennes liv och verk* har stått sig väl; den ger en grundläggande orientering om Ellen Keys centrala ställning inom svenskt kulturliv kring förra sekelskiftet. Den hade föregåtts av en annan saklig och informativ »förstudie åt framtida skildrare» som Louise Nyström-Hamilton själv betecknade sin skrift *Ellen Key. En livsbild* (1904). I Mia Leche-Löfgrens förord till sin bok heter det: »Av Ellen Keys generation finns ej många kvar i livet. Det förefaller, som om tiden nu skulle vara inne för dem som kände hennes verk i samband med hennes liv att berätta vad de veta om henne, vad de erfarit och lärt genom henne.» I bokens slutavsnitt, Inför eftervärlden, knyter Mia Leche an till Gurli Linder som hävdade att Ellen Keys personliga bekantskap var nära nog outhärlig för tillägnelsen av hennes skrifter. Men den uppfattningen går Mia Leche emot. Hon menar att man på nära håll snarare underskattade än övervärderade Ellen Keys storhet och hon återger den engelske sexologen Havelock Ellis reflexion: »Men profeten är profet allstädes utom i sitt eget land. Man träffar ofta aktningvärda svenskar, som äro långt ifrån angelägna att taga åt sig något av den ära Ellen Key kastar tillbaka på deras land.» Mia Leche-Löfgren noterar hur Ellen Keys böcker i så avlägsna länder som Kina och Korea rönt en hel del uppmärksamhet. »Det för oss numera självfallna i kvinnans rättsliga likställighet med mannen och kärleken som äktenskapets grundval, var här en ny och revolutionerande lära.»

Med sina föreläsningsturnéer på kontinenten i det nya seklets begynnelse beträdde Ellen Key den offentliga scenen på ett sätt som väl inte hade något motstycke bland hennes manliga samtida i vårt land. *Barnets århundrade* (1900) var det verk som mer än något annat skapade hennes världsberömmelse. »Jag har ju aldrig fått vad jag drömt om – bara det förbannade ryktet, jag aldrig drömt om!!!», förklarade Ellen Key missmodigt i ett

brev 3 november 1899. »Dräpande tungor» hade hon kallat en essä i Öresundspostens julnummer 1898. Den behandlade Björnsons drama Paul Lange och Tora Parsberg, men hennes utläggning om de onda tungornas makt hade vid sidan härav en högst personlig syftning. Den riktade sig sålunda mot de 284 damer, vilka i maj 1898 offentligt protesterat mot Ellen Keys tal vid Kvinnornas fest för Ibsen på Hasselbacken på Djurgården en månad förut. Hon hade då hyllat Ibsen för att denne gett också kvinnan »revoltens mod och tvivlets ande», så att hon vågat syna »den ohållbara maskinsömnen» i vardags- och festdräkten, med vilken den bestående samhällsmoralen länge höljde hennes personlighet. Och hon hade talat om »den nya religionen» som hon betraktade Ibsen som en talesman för och »enligt vilken människonaturen skall följa sina egna lagar utan att skrämmas av någon skuld känsla». Men »det förbannade ryktet» som Ellen Key uppehöll sig vid i det berörda brevet, kunde också gälla den ryktesflora som hon utsatts för och som Mauritz Hellberg rentav kom att ägna en ledare i Karlstads-Tidningen 19 mars 1903 där det hette: »Ellen Key har länge varit föremål för ett ytterst skamligt förtal.»

När illviljan hade varit så hätsk på många håll i Sverige njöt Ellen Key och värmdes tillika av det entusiastiska mottagande som bereddes henne på kontinenten när hon på nyåret 1903 inledde sina föredragsturnéer. »Jag känner mig», berättar hon från Prag (8 mars) för en nära väninna, »som Jeppe i grevens säng: 'är jag Jeppe eller inte?' Och jag vet att vid hemkomsten finner jag mig åter på gödselhögen som denne – *elakare* behandlad om möjligt, tack vare avunden! Jag kan ej alls säga dig huru något är – kontrasten är för stor och bitter.» Och Ellen Key förklarade rentav att inte ens hennes bästa vänner någonsin hade läst henne så som hon var läst här ute! En månad senare går hon mer i detalj. Allt är som en dröm, skriver hon: »en sådan förståelse, ett sådant läsande av mig,

inträngande i mig har jag aldrig vågat drömma om. Och det är ej prat: alla mina böcker säljas i massor; när jag kommer i hemmen stå de där fulla av streck och anteckningar; de unga komma och säga 'Ni har invigt vår lycka'; mödrarna: 'Ni har lärt oss fostra våra barn'.» Runt hela Europa var hon inbjuden, berättar Ellen Key: »till en grevinnas gods i Holstein, en annan i Livland, en tredje i Polen; på en segeltur i Medelhavet... det är som i ordspråket: 'när det regnar välling har man ingen sked'.» I sina brev kan Ellen Key som synes lägga i dagen en skojfriskhet som man naturligt nog mera sällan stöter på i hennes tryckta skrifter. Mia Leche-Löfgren noterar emellertid att hon i sina polemiska inlägg gärna släppte lös »ett robust, litet lantligt svenskt skämtlygne, byggt på situationskomik och anekdoter, ju befängdare desto bättre». Och Mia Leche berättar från den fest som på valborgsmässoafton 1903 hölls i Stockholm strax innan Ellen Key nu för lång tid lämnade sitt hemland. August Lindberg, skådespelaren och teatermannen, hade i ett festtal uppehållit sig vid alla de tjärtunnor han sett brinna längs vägarna på sin tågresa ner från Gävle. »Till sist utbrast han hänförd: 'En sådan tunna är Ellen Key!' Ingen skrattade hjärtligare åt den komplimangen än festföremålet själv. Det var just en rolighet i hennes genre, enkel, omedveten och effektiv.»

Det var med professorskan Anna Hierta-Retzius i spetsen som de 284 svenska kvinnorna våren 1898 hade protesterat mot Ellen Keys tal för Ibsen. Med skärpa vände de sig mot den av henne lancerade uppfattningen att de gamla sedliga idealen skulle vara i utdöende bland Sveriges kvinnor. Anna Hierta-Retzius make var Gustaf Retzius, professor vid Karolinska institutet men också vittert verksam. 1901 invaldes han i Svenska Akademien. Året därpå skickar han sin kollega Veit Brecher Wittrock Vitalis Norströms nyutgivna skrift *Ellen Keys tredje rike. En studie öfver radikalismen* – båda stod de som forskare inom anatomi och botanik på den nya evolutionismens grund. Jag kan inte med säkerhet tillskriva min farfar de lätta blyertsmarkeringarna i marginalen; de kan också härröra från min far i villan i Bergianska trädgården vid förra sekelskiftet. Nå, denna lilla personliga utvikning är tänkt som tidsbelysande; min mormor satt för den delen i en annan villa vid Brunnsviken och läste Ellen Key! Retzius och Wittrock var båda konservativa herrar i likhet med Vitalis Norström själv. De fick nu i

och med filosofiprofessorns polemiska skrift ta del av en uppgörelse med den samtida svenska radikalismens *enfant terrible*. »Ur denna källa kunna framtidens kulturforskare hämta oskattbara bidrag till kunskapen om hur man kände och vad man ville i vissa kretsar i Sverige vid sista sekelövergången», framhöll Norström. För Vitalis Norström framstod som Torgny T. Segerstedt konstaterar i sin stora idéhistoriska översikt *Svenska Akademien i sin samtid* (III) de religiösa och moraliska värdena som de obetingat högsta. Ellen Keys skönhetsreligion fann han helt förkastlig. Sin fräna kritik av hennes skriftställarskap till trots kunde Norström ge uttryck åt en viss respekt inför »fröken Keys skicklighet att välja angreppspunkter» när hon »ryckte fram till storm» mot de traditionella värdena! Och Vitalis Norström motiverar sitt val av måltavla, rättfärdigar det som han säger, med att framhålla hur denna författarinna »samlat omkring sitt namn så mycken djup sympati och så högt spända förväntningar, att en viss krets här hemma och i utlandet nära nog är färdig att ställa henne som tjugonde seklets portalfigur, ungefär som *M:me Staël* stundom fått stå i förhållande till det nittonde». Oscar Levertin trädde fram till Ellen Keys försvar i Svenska Dagbladet; det kan, menar Segerstedt, tolkas så att han fruktade att Norströms angrepp också kunde bli ett hot mot den skönhetsfilosofi som Heidenstam och han själv gjort sig till talesmän för. Parallellt med sitt erkännande av Ellen Keys »betydenhet» som »en av sin dämon behärskad sierska» betecknar Norström nedsättande hennes många skrifter som »en litterär kåseriproduktion». »Redan den omständigheten, att hon försmår diktens skylande hölje [...] inbjuder till reflexion och undersökning», förklarar Norström vidare. Med ett påtagligt personligt engagemang värjer han sin religiösa åskådning gentemot Ellen Keys uppgörelse med de kristna värdena. »Det är en sanning», medger han, »att vår religiösa tro måste balansera på en smalare bas än våra fäders, emedan vi måste flytta våra föreställningar till ett abstraktare plan än det, där deras rörde sig.» Med sin evolutionistiska övertygelse, ingalunda oanfäktad av rashygieniska villoläror, förfäktade Ellen Key den uppfattningen att det var barnet, den fulländade avkomman, som utgjorde äktenskapets mål och mening. På denna punkt opponerade emellertid Norström. »Den erotiska kärleken, både psykiskt och fysiskt sedd», förklarar han, »kan bevaras oavkortad,

även i förbindelser, där natur eller 'konst' utesluter barnet, medan den ofta upphör i trots av den allra förträffligaste avkomma.» Det var en välbefogad, ironiskt tillspetsad invändning som Ellen Key inte förstod att ta till sig. Man kan notera hur Norström här med lätt hand berör existensen av preventivmedel; Ellen Key nämner dem själv aldrig i klara verba, oaktat sin gamla vänskap med nymalthusianen Knut Wicksell. Wicksell var en pionjär i Sverige i sin propaganda för befruktningshämmande medel. Till skillnad från sina efterföljare på detta område, Anton Nyström och Hinke Bergegren, förlade Wicksell kampanjen för preventivmedel huvudsakligen till det rent nationalekonomiska planet. Spår av en sådan debatt finner man i *Lifslinjers* första band (1903), mest markant i dess notapparat. I noterna till kapitlet Frihet från moderskap citerar Ellen Key sålunda från en uppsats av Pontus Fahlbeck i Statsvetenskaplig tidskrift, där denne varnade för den minskade fruktsamheten i Sverige och andra länder, förmärklar framför allt inom de högre kretsarna. Faran var att fallet, som han säger, skulle bli för stort såsom det en gång gick i det gamla Rom. På samma gång refererar Ellen Key emellertid till Knut Wicksell som betonat det för folket farliga i att sätta stora barnaskaror till världen. Själv förklarar sig Ellen Key visserligen inte vara beredd att ta ställning i frågan, men i den löpande texten företräder hon resolut den uppfattningen att en kvinna som av inga »högre skäl» avhöll sig från moderskapet hörde till snyltgästerna på stamträdet! Och till dessa »högre skäl» visade hon sig obenägen att räkna författarskap liksom konstnärlig verksamhet överhuvud. Av jordens alla kvinnor frambringas väl årligen minst ett hundra tusen diktverk och konstskapelser, resonerade hon, som hellre borde vara gosse- och flickebarn. Som rashygieniskt influerad evolutionist drog sig Ellen Key inte för att tala om kroppsligt och andligt fullödiga kvinnor, om för moderskap odugliga kvinnor och om »urartade barn», »mindrevärda barn». Den kärlek som hon uppehåller sig vid är genomgående en ung kärlek i släktförädlingens tecken.

I *En bok om Ellen Key* som gavs ut till hennes sjuttioårsdag i december 1919 medarbetade Frida Stéenhoff med en längre uppsats betitlad *Den nya moralen och Ellen Key* som dess tolkare. Ellen Key och Frida Stéenhoff är samstämmiga i sin uppfattning att »den själlösa sinnligheten» inte var

nog. Frida Stéenhoff konstaterar hur Ellen Key i *Barnets århundrade* och *Lifslinjer* lade fram sin varmaste trosbekännelse när hon besjög »den nya moralens Eros, den hedniske guden, som kristendomen aldrig unnade något altare». Hon gör i uppsatsen ingen sak av att hon själv till skillnad från Ellen Key i dramer och broschyrer hade pläderat för att sexualiteten måste skiljas från en påtvingad fortplantning. När hon lade fram »feminismens moral» blev överhuvud frågan om »barnalstring» för henne nog så väsentlig och Fredrika Bremer-förbundet kom att ta avstånd från Frida Stéenhoff just på grund av hennes radikala åsikter härvidlag.

Som könsedlighetens utläggare i *Lifslinjers* första band åberopar sig Ellen Key gärna på litterära vittnesbörd i olika frågor. I notapparaten påminner hon sålunda om hur under 1800-talet »Stella Cleve, tidskriften *Framåt* och A. Ch. Leffler blevo behandlade, emedan de djärvdes påstå att kvinnan även ägde sinnlighet i sin natur». Ellen Key som själv under hela det decenniet, 80-talet alltså, stod i ett platoniskt, hemligt kärleksförhållande till en gift man, Urban von Feilitzen, gav i deras brevväxling nog så direkta uttryck åt sin sexuella otillfredsställelse. Hon försökte så att säga piska fram lidelse och hängivenhet från den man som hon älskade: »Låt oss då glo på stjärnorna tills vi bli så styvnackade, att vi inte ens kunna titta åt jorden! Låt oss då vara så helt igenom sublimala och superfina att vi glömma att vi äga kroppar!» (Dagboks-brev 18–24 juli 1881.) Mia Leche-Löfgren skriver i sin bok om Ellen Key att man för att fullt förstå hennes hopplösa kamp för sin kärlek måste känna till att Feilitzen var en av de mest fanatiska anhängare av engiftet som någonsin propagerat för en nyorientering i äktenskapsfrågorna. Och Mia Leche betecknar det som »en tragisk paradox att det av alla kvinnor var just Ellen Key, den stoltaste och mest samvetsömma kärlekens moralist vår tid ägt, som skulle få årtionden av sitt liv skövlade genom halvheten i en förbindelse, där mannen hos henne sökte tröst för ofullkomligheten i ett äktenskap, som han dock varken kunde eller ville bryta.»

Vitalis Norström erkände rentav i skriften *Ellen Keys tredje rike* att det var en storslagen vy som evolutionismen erbjöd. Men han sköt i nästa stund in sig på den naturvetenskapliga etiken. Norström var väl inläst på Herbert Spencers filosofi; *Grunddragen af Spencers sedelära* (1890) vittnar här-

om. Medelpunkten i Spencers moralsystem utgjorde den naturvetenskapliga altruismen, det sociala medintresset, konstaterar Norström. Synade genom förståndets brillor föll emellertid hela detta system samman som ett korthus, deklarerade han. Norström som är på det klara med Ellen Keys Spencerberoende fastslår på basis av *Tankebilder*, *Barnets århundrade* och andra verk att Ellen Keys etik var vorden erotik och därmed en rent naturalistisk åskådning. Framtidens man och kvinna skall lära sig att dyrka allhärskaren Eros, ity kärleken var det centrala livsförhållandet. »En fråga är likvisst, om fröken Key lyckas lika väl i att göra sin erotik etisk som i att göra sin etik erotisk.» Norström vände sig ju mot Ellen Keys uppfattning att barnet var det äktenskapliga samlivets a och o; vare sig forntid eller framtid var i själva verket aktuella under samlagsakten, förklarar han. »Den erotiska urvalskärleken utgör en av de minst sociala av alla naturliga böjelser.» Könssaktens egentliga betydelse ligger i att den utgör ett uttryck för ömhet. Den erotiska kärleken var överhuvud den mest exklusiva av alla känslor som två människor kan dela med varandra. Ellen Key skulle emellertid med allt erkännande av den erotiska kärlekens »exklusivitet» vidhålla sin uppfattning om vad som upptog två unga älskandes tankar. Hon gör det i kapitlet *Kärlekens urval i Lifslinjer* (I).

Mot Vitalis Norströms attack försvarade sig Ellen Key i ett föredrag som hon höll på ett flertal platser. I direkt polemik mot »professor Norströms anfall» går hon mer i undantagsfall i *Lifslinjer*; det rör sig om en bekännelseskrift, inte en stridsskrift, heter det i förordet, där hon också förklarar att det var naturligt att Vitalis Norström satte den form av tänkande högst som han själv valt. Men Ellen Key säger sig också förmoda att Norström mindre ogillade hennes eget sätt att tänka än själva tänkesätten! Det var detta som var det farliga med Ellen Key, hade Norström anmärkt, att hon ville förvandla alla och envar till *lycksökare*. När Ellen Key skall visa oss vad lycka är »serverar hon oss naturbehoven och naturdriften på konstnärligt arbetade silverfat». Det är ju skönhetsfilosofin, esteticismen som Norström här vill åt.

Ellen Key pläderade för en släktförädling också på bekostnad av den enskildes lycka. Hon anslöt sig därmed till den syn på rätten till äktenskap som Seved Ribbing argumenterat för i en skrift

som *Med hvem får man gifta sig enligt hälsolärens lagar* (1890); fler medicinska upplysningskrifter av det slaget radar hon upp i sin notapparat. Ett beslut att i »rasgagnande syfte» avstå från föräldraskapet och därmed offra sin personliga lycka ville Ellen Key anbefalla dem som ingick äktenskap under ogynnsamma betingelser. I en tydlig replik till Norström medger hon att »släktförädlingsviljan» inte behövde vara medveten hos de båda älskande, att de inte i hängivelsens stund delade sitt medvetande mellan nuet och framtiden, men »utan de känslor, som medvetet eller omedvetet påverkades av denna vilja voro de ej förenade i själens och sinnenas lyckorus». Och Ellen Key efterlyser i detta sammanhang nya, än skönare ariska sånger än Frödings. Hon hade sedan hon läst *Stänk och flikar* i dess helhet – tidigare hade hon kunnat ta del av den s.k. staaftiska avskriften – tillskrivit Fröding (7/10 1896) och väl sagt sig velat ha »några delar av den ariska glädjedikten strukna», men samtidigt hävdad dess »framtidsgångande oskuld» – »ty den ariska sången bäres av oskuld [...]». Med oskulden var det allt så lagom, hade Fröding replikerat.

Hösten 1908 gav Per Hallström ut lustspelet *Erotikon*. Fredrik Böök betecknade i sin anmälan i Sv.D. (27 nov.) pjäsen som »en djärv och överlägsen satir» som »med utomordentlig verve och leende skoningslöshet» drabbade »den moderna litterära Eros-kulten». I suveränt, lekfullt farshumor gisslade Hallström »den erotiska religion, som predikas i våra dagar hos oss och i utlandet». Det är alltid modigt att vända sig mot utväxterna och avarterna inom en andlig strömning som man själv räknar släktskap med, anmärkte Böök. I förorden till den nya upplagan 1923 av *Våren* och *Gustav Sparverts roman* kom Hallström att försöka klargöra den ställning som han själv intagit inom »nittio-talet». En gensaga gentemot »den enbart estetiska livsuppfattningens självtillräcklighet och självhärlighet» hade han framfört redan i novellen *Ur mörkret* i *Vilsna fåglar* (1894), påpekade han. Ellen Key hade under 1890-talet trätt alltmer i förgrunden som en förkunnare av »lycksalighetens religion». I sin essä om kvinnlig sedlighet i *Tankebilder* framhöll hon »den individuellt utvecklade nutidskvinnans allt bestämdare erotiska helhetskrav». Sina tankar på detta område lade så Ellen Key fram i den ena texten efter den andra. I *Människor* lät hon Robert och Elisabeth Barrett Browning förkroppsliga »den stora kärle-

kens» ideal. Medan *Barnets århundrade* här i Sverige just inte fick några recensioner alls i pressen blev *Lifslinjers* första band tvärtom föremål för en väldig debatt.

Sin i brev till Ellen Key (jan. 1901) uttalade avsikt att skriva om *Barnets århundrade* förverkligade Per Hallström inte men i gengäld utformade han tre år senare sin anmälan i D.N. (15 dec. 1903) av *Lifslinjer I* till en större betraktelse över Ellen Key och hennes tänkande. Ellen Key intar i vår litteratur en plats vars betydelse borde stå klar för alla, framhöll Hallström. Hon var alltid beredd att fånga vindarna från den stora världen. »På sitt tankeområde står hon inför vida, allvarliga och högt bildade kretsar i Europa som en mycket märklig gestalt.» Vitalis Norström hade väl också han framhållit Ellen Keys internationella ryktbarhet men den respekt han härvid lagt i dagen var ju synnerligen knappt tillmätt. Per Hallström åter menade att *Lifslinjer* gjorde det orimligt att längre förneka Ellen Keys storhet inte blott som karaktär utan också som tänkare. Men Hallström lade för den skull inte i dagen någon reservationslös uppskattning. En anmärkning från hans sida gällde det förhållandet att Ellen Key med förkärlek hämtade sina exempel inte ur livet, »utan ur den moderna specialdikten på könsområdet». »Människor, vilka tyckas ha till yrke att älska», förklarade Hallström, »intressera mig och många med mig nästan mindre än något annat yrkesfolk [...]» Ellen Key talade överhuvud alltför mycket om lyckan som ett mål. Gick vår tillvaro i stället mot en allt bräckligare lycka, »må så vara», reflekterar Hallström.

I ett brev (3 dec. 1903) till en nära väninna skrev Ellen Key: »Hallström var mycket vacker och vänlig och – alldeles utanför, vid sidan av huvudsaken.» I brev (16 dec.) till Per Hallström själv deklarerade hon som sin livsåskådning att allt skulle bli religion, »ej kärleken religionen, men den och alla livsyttringar livstjänst (i st. f. Gudstjänst)!». Hon bemötte den kritik som Hallström och andra med honom fört fram, nämligen att hon inte skulle ha tagit avstånd nog från »eroteriet» som yrke. Flera sidor i *Lifslinjer* var i själva verket just riktade »mot experimenterandet, mot Don Juaneriet», betonade hon i ännu ett brev (19 dec.). Men Hallström stod fast vid sin uppfattning att Ellen Keys uttalanden inbjöd till missförstånd och förvrängningar. Med sin pjäs *Erotikon* lät han omsider hennes falska lärjungar

inom sekelskiftets Stockholmsassocieret figurera på tiljan i løjets rampljus. Bo Bergman konstaterade i sin teateranmälan i D.N. efter premiären på Dramaten i februari 1909 att personerna i stycket inte tedde sig som individer utan som dockor. Lustspelet virvlade förbi i en dans; tidens erotik och estetiska livssyn förkroppsligades i några karikatyrer och bara genom läsning kunde man tillfullo avnjuta replikernas fasetterade kvickhet och uppfinningsrikedomen i satiren, anmärkte Bergman.

De fyra akterna utspelar sig i en stor och elegant salong vid Strandvägen, ett hotellrum och för rummet till en konstutställningslokal. Det kunde inte vålla teaterpubliken någon svårighet att spåra Ellen Keys tankar, hennes patetiska specialuttryck, litet varstans i replikväxlingen. Professor Serenius hyllar »den stora och sublimes lidelsen», det stora målet för honom är »framtidens lycka, kärlekens fullkomning». Julia Hedlinger, vars erotiska situation man strax ställs inför i stycket, delger sin make att hon inte längre kunde älska honom: »Jag säger det med den ärlighet som helgat vårt samliv.» Situationsbilden återgår nog så direkt på en passage i Ellen Keys essä om Kvinnlig sedlighet där det heter att »det djupa medvetandet att kärleken icke kan höra till pliktens utan endast till frihetens område, skall komma den av makarna, vilken förlorat den andres kärlek, att känna samma resignation inför det oundvikliga, som om den andre gått förlorad genom döden». Fru Julias älskare är Bardolf, en feminiserad och affekterad dandy. På Dramatens scen våren 1909 gestaltades denne överdådigt av Anders de Wahl; sin första filmroll fick de Wahl i och med Mauritz Stillers *Erotikon* (1920).

I *Lifslinjer* har Ellen Key ägnat ett helt kapitel åt Fri skilsmässa; hennes kritik av alla yttre band gentemot kärleken turnerar Hallström med att i pjäsen lancera det som det där heter fria, stolta ordet »samvetsskilsmässa». Ännu mer förnedrande än lagligt äktenskap är laglig skilsmässa, framhålls i konsekvens härmed i en replik i pjäsen.

Per Hallströms lustspel gjorde succé och spelades på Dramaten inalles 24 gånger vårsäsongen 1909. Carl G. Laurin som i Ord och Bild (juli 1909) för egen del förhöll sig starkt negativ till *Erotikon* som scenspel betraktat påpekade på samma gång hur tidningar av alla färger, kritiker av de mest olikartade åskådningar hade bejublat stycket. Förklaringen måste vara att man hade blivit trött på den erotiska jargong som brett ut sig

i »novelletter, dramer och tankelinjer» på samma gång som man längtat just efter en svensk komedi där damerna gick i direktoarhattar på Strandvägen och talade om boston. Hallström hade i pjäsen använt sig av en resonör som gjorde en boskillnad mellan kärleken och den litterära erotiken och som syrligt förklarade att man snart visste allt om kärleken utom hur den kändes! Laurin registrerar i sin anmälan också att publiken som »tröttnat på att se de frigjorda och estetiska synpunkterna alltid få rätt i romaner och dramer», nu triumferade ostentativt, som han säger, då »en obestriddigen begåvad man utan misstänkt högerkulör eller något positivt religiöst läste lagen».

I dagspressen liksom man och man emellan flammade det ånyo upp en livlig Ellen Key-debatt. Gurli Linder konstaterade i Sv.D. (24 febr. 1909), ett par dar efter premiären, att tack vare det förhållandet att professor Serenius i viss mån var kalkerad på Ellen Key hade »de så gott som helt och hållet avsomnade Ellen Key-diskussionerna återuppstått.» Det tycktes ha ingått i den allmänna uppfattningen att *Erotikon* var ett av författaren utslungat anatema över Ellen Key och allt vad hon skrivit i den fråga som för henne blivit livets patos. Men fastän Per Hallström gjort Ellen Key till en spefigur och i farsartad överdrift understrukit de betänkligheter som vidlådde hennes livsuppfattning, var hans måltavla i själva verket snävare och gällde i stället den erotiska jargong som rådde i vissa kretsar. Gurli Linder underbyggde sin uppfattning med citat ur Hallströms positiva värdesättning av *Lifslinjer* i D.N. 1903. I den tidningen skulle en välinformerad skribent strax komma att knyta an till Gurli Linders artikel; skarpare än någon annan hade Per Hallström opponerat mot bruket av levande modell. »Det Per Hallström velat åt återfinns i långt högre grad hos lärjungarna, manliga och kvinnliga, än hos profetissan själv. Hon står vid denna pryglscen utanför och i bakgrunden.»

När *Erotikon* förelåg i bokform mot slutet av 1908 skickade Hallström den till Ellen Key med ett brev, där han sökte motivera sin satir och gav uttryck åt sin förhoppning att hon inte skulle uppta den alltför illa. Hon svarade från Schweiz (3 dec.): »Nu har jag fått och *med nöje* läst dramat. Här är skämtet alldeles rätt anbragt men *icke* vid tal om att kärleken bör bli *religion*. Ty *vore* den det, hade P.H. *ingen* anledning att skriva detta drama! *Icke* religionen men religion såsom arbe-

tet, skapandet och all stor själsyttring bör vara!!!» Ellen Key hänvisade i brevet till den tyske filosofen Simmel och dennes bok *Die Religion*. Där kunde Hallström finna hur en berömd filosof såg saken just som hon själv. Naturligtvis skulle en del komma att glädjas åt »de hugg E.K. får», förklarade Ellen Key. »Ty alla tro att det är mig du vill åt! Men detta har ej hindrat mig att skratta!» Hallström kände sig tydligen lättad när han fick brevet, det framgår av ett nytt brev. Han kom än en gång och det i novellform – berättelsen Tillfälligheternas mystik i *Nya noveller* (1912) – att angripa sysslösa lyxmänniskors erotiska lyckoteorier. En del uttalanden som Hallström nu gjorde ter sig nog så samstämda med Vitalis Norströms kärva avvisande av Ellen Keys evangelium. I sin *Lifslinjer*-recension hade Hallström påmint om hur i *Faust* Goethes kärlekshistorier enbart var en episod. »Om vi också finna den ha fått för knapp plats, till huvudinnehåll ville vi icke ha den.»

I samband med *Erotikon* kan det finnas skäl att erinra om hur Strindbergs *Svarta fanor* getts ut 1907; den skrevs 1904 och nidporträttet av Hanna Paj bör ha underblåsts av Strindbergs indignation över all publiciteten det året kring Ellen Key och hennes *Lifslinjer*. *Svarta fanor* brukar stämplas som en nyckelroman över huvudstadens kulturella och litterära miljöer, om också Nathan Söderblom ville slåta över just personangreppen. I företalet till den tredje upplagan av *Människor* (1913) talar Ellen Key om hur åtskilliga författare alltsedan sekelskiftet hade beflitat sig om speritningar av »den stora kärleken» och »levnads-konsten». »Udden har man med glädje ansett vara riktad mot min framställning av dessa begrepp.» Men Ellen Key menade att bara ondtrogenheten kunde göra henne ansvarig för det själlösa eroteriet som med all rätt drabbades av löjet när det maskerade sig som kärlek och levnadskonst.

Frida Stéenhoff konstaterade i sin studie över Ellen Key och den nya moralen att det erotiska problemet alltmör hade trätt i förgrunden i den svenska skönlitteraturen. Ellen Keys tänkande hade bidragit härtill; hon hade haft den sällsynta förmågan att på det erotiska området kunna tolka sådana »tvetydiga tidstecken» som hon själv berört i ingressen till kapitlet Kärlekens frihet i *Lifslinjer* I. »I vår tid röjes den etiska ofinheten först och främst genom domsluten över de unga kärlekspar, som fritt förena sina öden», förklarade

Ellen Key här. Och Frida Stéenhoff menade att Ellen Key i sin utläggning av den nya moralens lyckolära på samma gång med sällsynt psykologisk finhet hade dragit upp »hela listan av de konflikter och svårigheter denna kärlek för med sig».

Sin syn på Ellen Key hade tio år förut John Landquist utvecklat i sitt bidrag till Albert Bonniers serie *Svenskar*. Den lilla boken tillkom medan hans kärleksförbindelse pågick med Maria von Platen, omskriven i Sten Reins och Bure Holmbäcks båda böcker om Hjalmar Söderberg. Landquist hade lärt känna henne i Paris i april 1907, de hade knutit en kärleksrelation som varat till sommaren 1910 och som i varje fall för honom fick en djupt ingripande betydelse, konstaterar Holmbäck i sin Söderbergmonografi, där han för sin karakteristik av Maria von Platen utgår från det långa brev från Landquist till Sten Rein som denne har fogat som bilaga till sin avhandling om Söderbergs drama *Gertrud*. Landquist uppgav i brevet på gamla dar att en meditation i hans avhandling *Viljan* uteslutande var inspirerad av Maria von Platen; »kärleken växer ej blott upp ur det sinnliga som är ovisst och skiftande», heter det i samma anda i brevet, »den väckes blott inför den mänskliga, som äger ett fritt väsens mystik.» I kapitlet Kärlekens frihet kom Frida Stéenhoff ju att fästa sig vid vad Ellen Key här yttrade om den fria kärlekens faror. Det är endast en tidsfråga, menade Ellen Key, när den hemliga lyckan tynar, därför att vågsamheten nästan uteslutande är på kvinnans sida. Frida Stéenhoff fann att varningen var på sin plats.

Landquist anslöt sig i sin skrift om Ellen Key till hennes kärlekslära. Hon är den moderna kvinnans tänkare och agitator, säger han här. »Kärleken är kvinnans nya princip», konstaterar han likaså. Det var en farofylld väg hon därmed slog in på. Ellen Keys lära lämpade sig mindre för ungdomen än för »kvinnan på hennes intellektuella och etiska utvecklings höjdpunkt», betonar Landquist. Frikort för all slags ögonblickskärlek rörde det sig alls inte om. »Kärleken är i sitt sinnligt mystiska ursprung och liv ett alltigenom moraliskt fenomen.» När Landquist anmärker att Ellen Key mindre psykologiskt analyserat än lyriskt skildrat kärleken gäller det omdömet fullt ut hans egen utläggning av hennes läror.

Jag har i en tidigare Samlaren-studie (1987) fokuserat »Das neue Weib» som denna nya kvin-

notyp lancerades på skilda håll i litteraturen kring sekelskiftet, både i Sverige och på kontinenten. Som utgångspunkt valde jag den tyske neurologen Paul Möbius under 1900-talets första decennium mycket lästa skrift om »kvinnans fysiologiska svagsinne». Kvinnofiende var han ingalunda, försäkrade Möbius. Tvärtom var det feministerna som var de egentliga kvinnofienderna, dessa som svärmade för den »nya kvinnan». Ett ont öga hade han till emancipationsdamerna i Sverige; »es muss nette Damen in Schweden geben», noterade han beskt, »und ich glaube, diese Mänaden haben ein Kränzchen gegründet, um mich müt Schmäbriefen zu bombardieren.» Så heter det i förordet till andra upplagan (1900), som Möbius har författat med en bilaga just med »Damenbriefe» där han sannerligen ställs mot väggen. Möbius namn möter i notapparaten till Ellen Keys *Lifslinjer*, där hon hänvisar till allehanda skrifter som förfäktade kvinnans lägre intellektuella kapacitet. Hon har föga att invända! Hedwig Dohm åter, den moderna kvinnorörelsens ledare i Tyskland, gick strax till ett skarpt genmäle gentemot Möbius. Ett par år tidigare hade hon i ett inlägg i *Die Zukunft* (nov. 1899) utpekade tre huvudmotståndare till kvinnomancipationen bland kvinnorna själva: Ellen Key, Laura Marholm och Lou-Andreas-Salomé. Också Hedwig Dohm ser den nya kvinnan i vardande: »'Das Neue Weib', ein Stich- und Schlagwort der Zeit. Es ist noch nicht fertig – das neue Weib.» Inte heller Ellen Key betraktade ju den nya kvinnan som en fullbordad skapelse; det är riktlinjer för hennes utformning som hon vill ge i sina *Lifslinjer*, vars första band i nyutgåva fick titeln *Kärleken och äktenskapet*. Med syftning på det Bonnierska förlagets utsmyckning av Ellen Keys böcker med röda girlanger på bokomslaget reflekterade Frida Stéenhoff 1919 över hur knappt två årtionden gått »sedan de rödaste hus- och hondjävlar» hos Ellen Key flög ut till skylt-fönstren hos bokhandlarna. »Knappa tjugo år! Dock har på denna tid husdjävlar förvandlats till husgudar, ja biblioteksgudar.»

Många unga flickor läste Ellen Key som en bibel, konstaterar Beata Losman i bakgrundskapitlet till sin 1980 utgivna studie *Kamp för ett nytt kvinnoliv* och med undertiteln Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor. Det rör sig om en givande och väl genomförd kartläggning. Beata Losman kontrasterar Ellen Key mot Otto Weininger, »unga män, belasta i

Weininger och unga kvinnor med huvudet fullt av Keys tankar». Möbius kom att i en broschyr 1904 anklaga författaren till *Geschlecht und Charakter* (1903) för plagiat men han bemötte på samma gång den fräna kritik Weininger hade riktat mot äktenskap och familjebildning. Beata Losman uppmärksammar den »kritik av Otto Weiningers världsåskådning» som John Landquist lade fram i sina *Filosofiska essayer* (1906); det rör sig om en högaktningfull kritik, fastslår hon. »Landquist tar kraftigt avstånd från den tyska psykiater som skrivit en bok om W och förklarar honom vara sinnessjuk.» Tesen om den kvinnliga egenarten var hur som helst gemensam för dem båda, Weininger och Ellen Key, och det är ett förhållande, resonerar Beata Losman, som gör det lättare att förstå att kvinnorna inte tog avstånd från Weiningers virrvarr av obehagliga tankar, som hon säger, när de på samma gång anammade Ellen Key. Själv inhämtade Ellen Key i ett tidningsreferat Weiningers läror om »blandningsförhållandena» mellan manligt och kvinnligt. Weininger har inga förhoppningar om den sexuella kampens avslutning, konstaterar hon: »ju mer K. en kvinna har, dess mindre förstår hon mannen och dess mer tjuisar hon honom; ju mer han har av M. dess mindre förstår han kvinnan och ju mer tjuisar han henne!» Ellen Key nämner i den berörda noten att självmördaren Weininger, »som i kvinnan ser ett mycket lågt stående väsen», hade prisats av Strindberg. Men att också Ellen Key tog honom på allvar visar sig när hon går in på hans teori om homosexualitetens betingelser; »en sådan naturbestämning kan, menar Weininger, inte bli straffbar.» Det var en uppfattning som delades av flera läkare och kriminalpsykologer och som justitiemordet på Oscar Wilde hade bidragit till att fastställa, tillägger Ellen Key.

På grundval av befintligt källmaterial, mestadels brev och anteckningar, har Beata Losman studerat hur en rad unga sekelskiftskvinnor ställde sig till de krav på den stora kärleken som Ellen Key förde fram med ett så lågande patos. Jag ägnar mig här mest åt det femte kapitlet, Kärleken som religion: Greta Beckius och Ellen Landquist, men tar därjämte fasta på det närmast följande, rubricerat Motståndare till kärleksreligionen: Emilia Fogelklou. Beata Losman uppehåller sig ingående vid den unga uppsalastudenten Greta Beckius ofullbordade roman Marit Grene, ett självbiografiskt dokument som av Emilia Fogelklou bedöm-

des som ett vittnesbörd om hur »erotikens evangelium» och särskilt Ellen Keys kärleksreligion kunde föröda en ung kvinnas liv när hon konsekvent slog in på den anbefallda vägen. Hon hade, säger Beata Losman själv om Greta Beckius manus, med detta gjort ett försök att summera erfarenheten av att leva med Keys idéer som ledfyrrar i det praktiska livet. Hennes liv tog en tragisk ände; Greta Beckius sköt sig i Uppsala den 22 januari 1912. När Emilia Fogelklou som fått hand om Greta Beckius efterlämnade papper bad Ellen Key läsa manuskriptet skedde det väl, förmodar Beata Losman, i avsikt att låta förkunnerskan av kärleksläran se vilka konsekvenser den kunde få. En huvudfigurant i romanen blev John Landquist som ställd till ansvar av Emilia Fogelklou för sin olycksdiga roll i Greta Beckius liv – dessutom utskäld av Ellen Key i ett brev från våren 1915 – försvarade sig i långa epistlar. Att Ellen Key verkligen utövade ett avgörande inflytande på Greta Beckius klargör Beata Losman och därmed att hon som »fullblodskvinna» – den beteckningen från Ellen Key går igen hos Greta Beckius – ville förverkliga ett nytt kvinnoliv. Men Ellen Key hade trots allt ögonen öppna för verkligheten, hur »tillvaron blir allt mer fylld av öden, som kunde ha varit» (*Lifslinjer* I).

Greta Beckius roman, omfångsrik nog, har småningom till en väsentlig del gått förlorad. Ellen Key och Klara Johanson avrådde båda kort efter hennes död bestämt från en publicering, ett riktigt beslut i dåvarande läge, menar Beata Losman, som påpekar att det trots allt mindre rör sig om en självbiografi än om en berättelse, där Greta Beckius egna erfarenheter utgjorde materialet. Frispråkigheter på det sexuella området upprörde Emilia Fogelklou som emellertid på 1950-talet fann tiden inne för en publicering. Som lektor på Bonniers förlag ställde sig Hans Levander avvisande därtill; »klyftan mellan svåra erfarenheter och förmågan att ge dem någon slags litterär form är alltför stor», menade han. Beata Losman anmärker välbefogat att tanken att Greta Beckius verk skulle ha stått sig som roman efter 50 år egentligen var orimlig. Det dokumentära värdet har hur som helst nu lyfts fram i och med Losmans bok. Ellen Key gällde kring förra sekelskiftet på sina håll som ungdomens förförare. I sin roman, tillkommen året 1911, har Greta Beckius låtit sin hjältinna ingående berätta om sin tidiga upptagenhet av Ellen Keys skrifter, framför allt

Tankebilder och Lifslinjer I; »hennes ord föll som det klara vårregnet över oss unga människor, emedan det väckte längtan efter något ljus och högt, visserligen något mycket obestämt, men vi kände, att vi måste söka det.» Marit Grene får just beröra det förhållandet att man gav Ellen Key skulden för »förspilda människoliv», men hon slår bort det som »löjligt ytligt»: »Hon väckte aldrig begären. De funnos nog där förut.» Ellen Keys lyckolära stod i bjärt kontrast till de gängse sedliga normerna, i unga sinnen kunde nedslaget av Ellen Keys idéer onekligen bli ödesdigert; Greta Beckius öde vittnar härom. Hennes avsikt var att bli författare, och Beata Losman uppvisar hur hennes stora, men strandade litterära satsning var utformad. För Marit Grene är det »offret i Kristi efterföljd och moderskapet, som skulle bli livets innehåll i stället för mannen och kärleken». Och därmed väljer hon en annan utformning av sitt liv än den som Ellen Key anbefallt.

I sin bok nämner Beata Losman att Ellen Key i ett brev 1917 (18 sept.) bad Emilia Fogelklou hjälpa Agnes von Krusenstjerna som hade sökt andlig vägledning hos henne. »Key ville tydligen utnyttja Emilias religiösa inställning och teologiska kunskaper för ett fall, som hon ej ansåg moget för livstron.» Agnes von Krusenstjerna kom också att lyssna till Fogelklous föreläsningar på Birkagården. Jag återgav i BLM 1948 med kommentarer Ellen Keys brev från Agnes von Krusenstjerna, en brevsvit som Olof Lagercrantz några år senare skulle dra vittgående slutsatser av i sin Krusenstjernabiografi. »För en tid blev Ellen Key den stora allt överskuggande ledstjärnan i hennes liv», skriver Lagercrantz som bygger under sin uppfattning med att berätta om en rad förstrykningar som Agnes von Krusenstjerna gjort i sitt exemplar av *Kärleken och äktenskapet*. Medan Greta Beckius tydligen vände åter till Kristus famlade Agnes von Krusenstjerna efter en ny tro. Hennes egen kvinnosyn utformas i enlighet med Ellen Keys förkunnelse och Pahlenfejden vid 1930-talets mitt blir, skulle man kunna säga, något av en uppföljare av Ellen Key-debatten i seklets början. Birgitta Svanberg ifrågasätter inte i sin avhandling *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas Fröknarna von Pahlen* (1989) Olof Lagercrantz' tes om ett avgörande inflytande från Ellen Key på Krusenstjernas kvinnosyn. Det är Ellen Keys moderlighetsideal som tar gestalt i Betty von Pahlen, medger hon.

Men på samma gång försöker Birgitta Svanberg modifiera och nyansera Lagercrantz tes. Hon stryker under de negativa sidorna i karakteristiken av Betty von Pahlen och för på samma gång fram Petra von Pahlen som en positiv motpol i kvinno-riket på Eka, Petra och hennes fosterdotter Angela. Men också dessa båda uppfattar Birgitta Svanberg som tecknade efter Ellen Keys mall. »Petra dömer sig själv för att hon överlämnat sig åt sexuell åtrå utan att älska uppriktigt. Här är det tydligt att Agnes von Krusenstjerna följer Ellen Keys kärlekslära.» Angela åter, hävdar Birgitta Svanberg, förkroppsligar under sina uppväxtår på Eka något av den ursprungliga »vildhet» som Ellen Key talat om som en positiv egenskap hos kvinnorna men som lätt går förlorad.

*

»Ju mer jag tänker på min blivande 'Lilas äktenskap', dess mer börjar den stå i Ellen Keys tecken», konstaterade Marika Stiernstedt i sin dagbokskalender 12 december 1909 under koncipieringen av romanen. När hon i *Kring ett äktenskap* återgav den reflexionen gjorde hon i efterhand det lilla tillägget: »Jag önskar jag vore mera originell.» Marika Stiernstedts anslutning till Ellen Key i hennes etiskt betonade romaner från 1910-talets första år blir ännu mer uppenbar om man tar del av ett inlägg som hon gjorde på senhösten 1909 i en tidningsdebatt om den moderna kvinnan. »Man har väl aldrig mer grymt gjort Ellen Key orätt», förklarade hon (D.N. 14/11), »än då man korsfäst henne för de brott eller blunder till vilka ett blint driftliv lett enstaka kvinnor! Sedan man läst Ellen Keys böcker och glömt dem igen – läroböckernas öde! – står väl ändå som summan av dem denna sats klar och tydlig: Giv akt på dig själv, anså dig själv! Var sträng!» Mannen hade i århundraden varit kvinnans samvete. Nu valde kvinnan själv, prövade och ansvarade för sina handlingar. Den nya kvinnan fanns väl ännu inte i livet eller i litteraturen, men hon var under full utformning.

Vägarna kallade Marika Stiernstedt en romansvit som hon gav ut i fyra delar 1909–1912 och *Lilas äktenskap*, den andra i följd, var hennes första bok efter giftermålet med Ludvig Nordström. Hon gav i ett svarsbrev (23/12 1912) Ellen Key rätt däri att hon nu hade »fått kurage taga sitt parti», att döma och anvisa vägen; det var

Ludvig som hon hade att tacka för det, tillade hon: »I grund och botten har jag varit mycket försagd.» Liksom Ellen Key lade Selma Lagerlöf nu brevlades i dagen ett påtagligt engagemang för Marika Stiernstedts författarskap, ett engagemang som hon höll fast vid och som manifesteras ännu i ett brev från 1930-talet, där Selma Lagerlöf ger uttryck åt sin tillfredsställelse över att de äldre författarna som Marika stod upp och försvarade sina positioner. Hon hade i december 1911 efter läsningen av *Landshövdingens dotter*, den tredje delen i romansviten, deklarerat: »Det är mycket i Era senaste böcker, som har givit mig lust att byta tankar med Er och inte minst i den sista.» Och hon anmärkte att det var mot slutet som Marika Stiernstedts böcker tycktes fylla av den starkaste ingivelsen; »när det lider hän mot uppgörelsen tar Er ande till flykt på ett sätt som kanske förvånar Er själv.» Marika Stiernstedts förde under 1910-talets första år i bok efter bok fram idealtyper, mer eller mindre, för den moderna kvinnan, kvinnor som strävade efter en högre medvetenhet, en större intellektuell klarhet. David Sprenkel betecknade henne i en raljant betraktelse i Dagen (15 o. 17/11 1913) som »en Selma Lagerlöf II, en smula profanare visserligen, men, såsom Idun berättar oss, inom vida kretsar knappt mindre fêterad än den stora ettan».

Selma Lagerlöf reflekterar i brev till Marika Stiernstedt 1912 över de kvinnliga författarnas frammarsch på den litterära parnassen. »Det går nog ofta så numera», skriver hon, »att jag tycker mig finna att det målmedvetna, ihärdiga arbetet, viljan till att göra storverk, är mer framträdande hos kvinnor än hos män.» Hon ville inte därmed ha sagt »att vi kvinnor för den skull lyckas bättre än de», förklarade hon, »men detta energiens starka framträdande bland oss tycks mig mycket betydelsefullt och lovande.» Marika Stiernstedt anmälde som ordinarie recensent i Idun 1908–09 inte minst sina kvinnliga kollegers verk och hon kom snart nog i tidskriften att publicera en artikel om Hilma Angered-Strandbergs författarskap. »Jag har alltid tyckt Ni var det starkaste kvinnliga namnet hos oss», konstaterade hon sedan hon på våren 1912 hade inlett en inbördes brevväxling. Marika Stiernstedt bekände att hon hade sett sig tvungen att för egen del slå av på sina litterära ambitioner. »Ack, när Ni skriver 'släpp er mer lös!' osv., så rör ni vid mitt *sår*! Jag vet och känner att en annan än jag *skulle* kunna göra stor

konst av det som stundom rör sig inom mig – men det är som om jag vore bunden av själva mitt eget väsen.» Krigsåren vände hennes håg bort från skönlitteraturen men beredde henne å andra sidan ett verksamhetsfält där hennes hämningar släppte. Helhjärtat trädde hon i olika sammanhang upp för de drabbade ländernas sak. Hösten 1914 skrev hon på ett upprop för belgierna. I juni 1915 fick hon så ett brev från förre utrikesministern Albert Ehrensvärd, nu sändebud i Bern, som frågade om hon ville resa till Frankrike för att rapportera om sina intryck och på så vis erbjuda en motvikt mot de protyska skildringarna av Sven Hedin, Karl Hildebrand och andra. Marika Stiernstedt hade synnerligen goda relationer tack vare att en dotter till hennes moster Hedvige de Forsanz var gift med general Weygand. Hon besökte fronten i Champagne, där fransmännen just satt in en framgångsrik offensiv. Några veckor efter hemkomsten vittnade hon om sina erfarenheter som »Ensam kvinna vid fronten» och senare förelåg också reseboken »Frankrikes själ». I november 1916 gällde ett framträdande på Auditorium i Stockholm Polens sak och i mars 1917 ställde hon upp på ett opinionsmöte för armenierna med en känslfull appell. Frankrike kom hon att besöka på nytt under kriget. Efter krigsslutet, på Birgittadagen 1919, höll Maria Stiernstedt ett föredrag om Ellen Key (tryckt som broschyr samma år) som visar hur hon förhöll sig mer reserverad än förut gentemot Ellen Keys kärlekslära. Den byggde en värld för fullkomliga varelser, framhöll hon, »för människor utan baktankar, utan föränderlighet»; det kunde förefalla, heter det också, som om Ellen Keys »upphöjda uppfattning om det mänskliga kärlekslivet delvis bottnade i en viss oerfarenhet om den tusenfootade tillvarons alla praktiska påfrestningar». *Kring ett äktenskap* (1953) blev en bok där hon mycket direkt lät sina läsare ta del av sina egna erfarenheter på kärlekslivets område.

Kvinnorna i den svenska bokbranschen är ett forskningsområde som Johan Svedjedal visar på i sin bok *Författare och förläggare* (1994). Som ett angeläget projekt betecknar han studiet av den ställning som kvinnor har haft i den litterära kanon jämfört med män. Det var en frågeställning som aktualiserades för mig när jag efter Marika Stiernstedts död grep mig an med min monografi. I hennes dagbok från 1930 fann jag henne göra en jämförelse mellan Sigrid Undset och henne själv: »Hon är storvulen. Och jag är en liten kvinna för

män, en liten talang för boklådsdisken och fruntimmersläsekreten, som jag föraktar. Pauvre de moi!»

Det är inte alldeles lätt att komma åt huruvida Marika Stiernstedt under sin långa författarbana tyckte sig diskriminerad av den manliga litteraturkritiken. Oscar Levertin hade väl gett henne en läxa i Sv.D. 1899 i och med sin nedgörande recension av *Slätten* men hon insåg själv att hon varit alldeles för tidigt ute. Hon tog upp skrivan-det efter sin skilsmässa från Carl Cederström inte minst av försörjningsskäl och *Det röda inseglet* (1907) blev som hon skrev till Hilma Angered Strandberg (6/3 1912), i all sin ofullkomlighet hennes första riktiga bok. Den blev också något av en skandalbok; Klara Johanson skrev en in-siktsfull anmälan. *Gena* (1908) kretsade också den kring erotik och Gustav Hellström som då själv prövade sig fram komplimenterade henne chevalereskt: »Ni har ett så ovärderligt och för-tjänstfullt övertag över alla svenska kvinnor som skriver om kärlek: ni är inte rädd och ni är inte sentimental.» I och med romansviten *Vägarna* lade hon om kurs.

1920-talet innebar för Marika Stiernstedt ett resolut återvändande till författarskapet. Elin Wägner – onekligen en konkurrent som Isaksson/Linder noterar i sin Wägnermonografi – klagar i ett brev till Marika 1 augusti 1921 över det alltfjämt pressade läget på bokmarknaden. På sen-hösten det året stod för övrigt de båda som bok-handelsmedhjälpare i Biblioteksbokhandeln i Stockholm; om sina erfarenheter berättade Marika Stiernstedt sen i den lilla skriften *Bakom disken*. Efter att till julen 1920 ha gett ut en melodrama-tisk äktenskapsskildring i hög grad grundad på egna erfarenheter överraskade hon hösten 1922 med en bok av helt annat slag. *Ullabella* blev ett lyckokast, kom ut i stora upplagor och översattes till många språk. Flickboken vill Boel Westin beteckna som en då ännu »föraktad genre» på samma gång som hon ur dagens perspektiv kallar *Ullabella* för »den klart lysande stjärnan i förfat-tarskapet». (Citerat från samlingsvolymen *Den svenska flickboken*. 1994.) I Socialdemokraten (1/6 1923) anmäldes Marika Stiernstedts bok av Erik Hedén som menade att det till slut gick Ulla-bella alltför väl i händer. Marika Stiernstedt hör-de av sig i ett brev där hon framhöll att vad hon skrivit var en bok för ungdom och just därför hade hon funnit det naturligt att bruka »idyllens

färger». I sin nästa roman gav hon sig så ut på djupare vatten; *von Sneckenströms* (1924) var ett försök att gestalta katolskt fromhetsliv, ett nog så brännbart stoff som det skulle visa sig. Tre lu-therska prästsöner tog sig som litteraturkritiker an romanen. Marika Stiernstedt hade i ett förord deklarerat att hennes bok inte fick betraktas som ett led i »den s.k. romerska propagandan», något som Torsten Fogelqvist och Erik Hedén båda fann sig föranlåtna att ifrågasätta om också Hedén erkände »att orättvisan icke lyckats förtaga in-trycket av nobless och finkänslighet». John Land-quist polemiserade likaså i *Vår tid* 1925 mot ro-manens förmenta partiskhet för katolicismen, men i sin fina Marikastudie i essäsamlingen *I ungdomen* (1957) hävdar han att *von Sneckenströms* hör till de viktiga böckerna i hennes författarskap. Han uppmärksammade att Marika Stiernstedt för den nya upplagan i *Samlade skrifter* 1935 – lik-som i den tyska och franska utgåvan – väsentligt hade koncentrerat texten, i någon mån till dess förfång, som han anmärkte. Under min första kontakt med Marika Stiernstedt skickade hon mig *Landshövdingens dotter* i en utgåva från 1950 i Stora Bokringen, Lindqvists. Hon hade som hon sade putsat upp språket för nyutgivningen. »I viss mån har mina romaner haft god livslängd, flertalet har kommit i olika billighetsserier.» I januari 1928 vände sig Tor Bonnier till henne och presenterade förlagets plan att ge ut »tio volymer *kvinnoromaner*» i en billighetsserie; det var ett företag som borde lyckas, resonerar Bonnier, »med rätt reklam och med hänvändelse till damvärlden genom B.V.T., Idun och Husmodern». Han räk-nade upp de tio författarinnor som var tänkta att ingå i serien med en roman vardera; de tre första namnen i förteckningen visar sig vara Selma Lagerlöf, Marika Stiernstedt och Elin Wägner. Aktuellt för serien var närmast den slitstarka *Landshövdingens dotter*. Marika Stiernstedts kvinnoro-man från 1925, *Fröken Liwin*, var väl alltför ny-utkommen för att lämpa sig. Den boken hade blivit en succé som ytterligare stärkt Marika Stiernstedts renommé. Men i Hertha, Fredrika Bremerförbundets tidskrift, nagelfors boken i sin egenskap av roman om en yrkeskvinna i en artikel av Ellen Kleman. Redan i Alma Wittfogels rykte hade Marika Stiernstedts ironiserat mot feministiskt patos och kvinorörelsens företrädare visste att de inte kunde räkna henne till de sina.

»Av alla dina romaner förut har jag tyckt bäst om Sneckenströms», skrev Selma Lagerlöf till Marika Stiernstedt sedan hon på hösten 1933 hade läst en ny stor roman, *De fyra marskalkstaverna*. »Då trodde jag, att Du skulle ägna dig åt den stora romanen som säkert är din rätta genre, men sedan har jag väntat förgäves tills denna bok kom.» Selma Lagerlöf betecknade romanen som originell till sin anläggning och rik på skarpt tecknade personligheter. »Jag har läst den med stort nöje», skriver hon, »haft roligare av den, än jag brukar ha av svenska romaner. Den är fängslande ända från början, då man får veta anledningen till det präktiga namnet, och till slutet, då bokens förträffliga svarta får, den hemiska vildinnan, fru Obitz, står upp igen i förädlad gestalt i Toria.» Fabuleringen i romanen var nog så livfull som framgår av Selma Lagerlöfs utlåtande och boken fick överlag god kritik i pressen.

Vad gäller fru Obitz där Selma Lagerlöf tydligen var med på noterna, vill jag visa på ett par andra läsreaktioner. Georg Svensson anmärkte i BLM att Marika Stiernstedt väl aldrig tidigare klatschat på så friskt med färgerna och betecknade fru Obitz som ett sannskyldigt monstrum, inte psykologiskt fattbart, medan Elin Wägner i ett moraliserande brev (8/9 1940) till Marika Stiernstedt slog ner på att hon »fortfarande kämpar så med hydran», »Daniela, Laura, fru Obitz, Alice och aldrig får ihjäl henne». Det är »en dragning till det demoniska» som Elin Wägner här anklagar sin författarkollega för. I sin minnesruna över Elin Wägner i Svensk litteraturtidsskrift skulle Marika Stiernstedt i gengäld tala om »den strida, kalla bottenströmmen inom henne». Nära kom de varandra aldrig.

Agnes von Krusenstjerna blev av Holger Ahlenius och andra manliga litteraturkritiker på tröskeln till 30-talet utropad till den överlägsna kvinnopsykologen. Marika noterade i sin dagbok 1951 att Agnes von Krusenstjerna, mot vars konstnärliga kvalitéer hon intog en skeptisk hållning, dock hade präglat »en lysande titel, ett lysande begrepp: Fattigadel! Det borde jag ha hittat på först.» Rivalskapet är uppenbart. I BLM (nov. 1932) deltog både Agnes von Krusenstjerna och Marika Stiernstedt i en enkät som gällde diktaren och kritikern. Båda framhöll de hur beroende de var av litteraturkritikerns tyckanden. Och Marika Stiernstedt var benägen att stämpla »litteraturprofessorerna» som överkvalificerade inom dags-

kritiken men välkomnade radions nya »sakliga» litteraturkritiker.

»I går bevistade majestätet själv föreställningen», rapporterade Herbert Grevenius från Dramatenpremiären 12 maj 1944 på Marika Stiernstedts *Attentatet*, hennes dramatisering av sin »populära roman», som han skriver. (Stockholmstidningen 13/5.) I teaterprogrammet uttalade författarinnan sin besvikelse över att romanen mest blivit läst som en rolig och spännande bok. Hon hade dock velat inpräglad något om det tysta motstånd som växer som gräset över natten och om den osynliga muren mellan aldrig så korrekta och personligt vinnande representanter för ett oinbjudet rövarband och en befolkning med en naturlig känsla för frihet och anständighet. Grevenius konstaterade hur föreställningen, regisserad av Alf Sjöberg, träffade ett aktuellt stämmingsläge; »uppenbarligen anser man även vid Dramaten invasionen förestående.» Stycket kom att spelas inalles 26 gånger maj-juni 1944. Författarinnan hade haft lycka med sig denna gång, förklarade Grevenius: »Hon har inte gjort någon lättvindig dramatisering. Godset har smälts ner och fått ta gestalt en gång till och resultatet har blivit ett ovanligt fast sammanhållet, utomordentligt välskrivet och spelbart stycke.» Grevenius gav Tora Teje och Inga Tidblad speciellt höga vitsord för sina rollgestaltningar av Hilde och Lisa. På den offentliga scenen, teaterscenen, blev *Attentatet* Marika Stiernstedts verkliga triumf. Vid sista föreställningen skulle det i salongen ha utbrutit jubel och skrik i sista akten, berättade hon i ett brev till Mia Leche Löfgren, och det när »det demonstrerande folket ropar leve friheten samt 'leve invasionen'.» Det senare ropet var tillagt för aktualitetens skull.